

МАСКУЛІНІЗАЦІЯ

образу дитинства в сталінській педагогіці (30-ті рр. ХХ століття)

Петренко О. Б.

УДК 159.922.1:37(091)

СЬОГОДНІ історія радянського дитинства є перспективним напрямом досліджень. Особливий науковий інтерес викликає період 30-х рр. ХХ ст., коли відбувався процес зародження й становлення особливої моделі радянського дитинства, гендерних образів дівчат і хлопців, закріплених у культурі, мистецтві, ЗМІ. Крім того, звернення до проблеми гендерних образів дитинства періоду 30-х рр. становить інтерес і тому, що дає змогу зрозуміти, яким чином радянська держава конструювала дискурс чоловічого й жіночого в межах освітніх закладів, сім'ї, яким чином проходила маскулінізація образу дитинства в сталінській педагогіці, як ЗМІ відтворювали специфічно радянський маскулінізований гендерний образ дитинства.

Загальний комплексний аналіз суспільних контекстів дитинства здійснив відомий французький учений, соціолог Ф. Арієс у праці «Історія дитинства» (Дитина й сімейне життя в давнину) (1973) [1]. Певною мірою аналіз радянської державної гендерної освітньої політики 30-х рр. ХХ ст. здійснив М. Джонсон у статті «Субкультура радянської молоді і виникнення сталінської педагогіки в 30-х роках» (1998) [4]. Важливу роль у вирішенні досліджуваної проблеми відіграють праці І. Кона (1997, 1999) [7; 8], В. Кравця (2005) [9], О. Петренко (2010) [10], у яких здійснено аналіз становлення гендерної історії й педагогіки, починаючи зі східних слов'ян і закінчуючи сучасною українською державою. Особливо актуальною в контексті проблеми

дослідження є праця О. Хасбулатової (2005) [12], де здійснено гендерний аналіз радянської державної політики, державної ідеології, що регламентує статус жінки і чоловіка в суспільстві, гендерні аспекти соціальної політики в сфері освіти та шлюбно-сімейних відносин.

Предметом дослідження в пропонованій статті є гендерний образ дитинства в сталінській педагогіці (30-ті рр. ХХ ст.).

Основне завдання статті ми вбачаємо в розкритті специфіки формування маскулінізованого образу дитинства в сталінській педагогіці (30-ті рр. ХХ ст.).

У вітчизняній науці думка про історичне походження й розвиток дитинства вперше прозвучала в 30-х рр. ХХ ст. у працях П. Блонського й Л. Виготського. Сучасні психологи й педагоги (І. Кон, М. Бондарева) під дитинством розуміють етап онтогенетичного розвитку індивіда, який починається з народження дитини й закінчується безпосереднім включенням її в доросле життя [8; 3].

Аналізуючи історію дитинства, Ф. Арієс дійшов думки про те, що дитинство не змінювалося, змінювався культурний образ дитинства та його місце в сім'ї, школі, суспільстві. Причому надзвичайно важливим є зв'язок дитинства зі школою. Учений довів, що образ дитинства є продуктом культури. Саме культура відкрила та створила образ дитини. Дитинство вписується в певний час, який є історичним та біографічним. Водночас дитинство вписується і в простір: дому, школи, міста, села, суспільства. Маючи свої межі, дитинство є й динамічною та змінною категорією, суспільним світом дитини, який відтворюється через її мислення, діяльність та досвід [1].

Російський учений М. Бондарева під об-

разом дитинства розуміє сукупність уявлень дорослої людини про дитинство, соціальні установки й стереотипи щодо дитинства. Образ дитинства складається на основі синтезу особистісного досвіду конкретної людини й загальнокультурних стереотипів [3]. Характер і протікання дитинства пов'язані зі станом і світоглядом відповідного суспільства.

Відомий російський соціолог і психолог І. Кон уважав, що дитинство – це «культурно-історичний феномен, який можна зрозуміти лише з урахуванням вікового символізму, тобто системи уявлень і образів, у яких культура сприймає, осмислює й легітимізує життєвий шлях індивіда й вікову стратифікацію суспільства» [8, с. 422].

Таким чином, у цих визначеннях досить виразно простежується соціокультурний контекст дитинства, його зв'язок з освітою й педагогікою. Школа органічно впліталась у систему суспільства, у ній створювалося таке шкільне середовище, яке було спрямоване на задоволення потреб держави та виконання соціального замовлення суспільства, на формування відповідного психологічного типу людей з певним світовідчуттям, соціальною та гендерною поведінкою.

Отже, дитинство неможливо аналізувати абстрактно, більшість його характерних рис буде пов'язана з тим суспільством і культурою, у яких воно існувало.

Багатогранність дитинства вимагає такого ж багатомірного його дослідження, – уважав І. Кон [8]. За І. Коном, образи дитинства можна розглядати в естетичному, соціологічному, етнологічному, історичному, психологічному, ідеологічному, біографічному аспектах.

Так, соціологічний аналіз образу дитинства передбачає аналіз відбиття на ньому класових, статевих, гендерних, станових, екологічних й інших особливостей стилю життя та виховання; «міське» дитинство – на відміну від «сільського», «селянське» – на відміну від «поміщицького», «буржуазного» або «пролетарського» [8]. Логічно буде продовжити цей список: «дівчаче» дитинство – на відміну від

«хлопчачого».

Якщо акцентувати увагу на гендерному аналізі образу дитинства досліджуваного періоду, то необхідно відзначити, що в 30-х рр. ХХ ст. радянські ідеологи не приділяли особливу увагу гендерним відмінностям, гендерним ролям і статусам дітей у суспільстві. Головним для них було те, щоб всі діти, незалежно від їхньої статі, були «організованими дітьми» – піонерами або жовтеньками. Пропаганда, художня література й кінематограф у цей період зображували дітей «маленькими дорослими», з дорослими рисами особистості, твердим і рішучим характером. Перед освітою постало завдання забезпечити індустріалізаційний прорив країни відповідними кадрами, передусім професійно підготовленими (політехнізація школи), з відповідним світоглядом (партійність, відданість революції). Тому піонерські збори, конференції, мітинги, обговорення політичних подій, суспільно корисна праця повинні були повністю заповнити дитяче дозвілля. Освіта й виховання стали антистатевими – система докладала всіх зусиль, аби стримати, відвернути, послабити вияви статі в молодого покоління (на відміну від попереднього десятиріччя, коли здійснювали певну підготовку дітей до виконання соціальних статевих ролей, підготовку учнів до сімейного життя). Статевий аскетизм стали утверджувати як ідеал у школах, у громадських молодіжних організаціях. Водночас у 30-ті рр. ХХ ст. державна ідеологія починає надавати перевагу чоловічому образу й стилю поведінки в дітей незалежно від їх статевої належності.

На думку К. Келлі, у 1930-х рр. у радянській державі створювалася «універсальна мужність» – це тип «чоловіка вкрай раціоналістичного, якому приписано не виявляти свої емоції. Керівна установка – на «загартування», надзвичайно суворий і вимогливий кодекс фізичної й розумової самодисципліни, яка вимагає робити зарядку, здійснювати водні процедури (наприклад, приймати контраст-

ний душ), а також ефективно працювати на робочому місці й взагалі віддавати всього себе служінню загальному добру» [5, с. 389]. Цей проект радянської гегемонної маскулінності ґрунтувався на традиційному поділі гендерних ролей, коли публічна сфера є галуззю самореалізації чоловіків. При цьому держава розглядала радянського чоловіка як трудову й/або бойову одиницю, не обтяжену приватною власністю й відповідальністю за сім'ю. Це мало зробити його мобільним, тобто здатним до частих переїздів, змін місця роботи й проживання, готовим завжди виконати наказ партії й уряду (брати участь у соціалістичних будівництвах, охороняти кордони Батьківщини тощо). Таким чином, готовність і здатність підкорити свої особисті інтереси суспільним – це одна з відмінних рис радянського зразка нормативної мужності.

Аналіз періодичної педагогічної преси свідчить, що «ідеальною» радянською дитиною в 30-ті рр., з погляду сталінських ідеологів, був хлопчик, найчастіше блондин, політично активний, піонер, енергійний, самовпевнений, який прагне якомога швидше попроситися з дитинством. Так, у журналі «Вождий» знаходимо опис образу типової радянської дитини: «Йому немає 13 років. Білявий, зі швидкими очами, вічно живий – він створює приємне враження з першої ж зустрічі. І він улюбленець у загоні. Але піонером став не відразу. Багато витерпів, багато поламав себе, повоював у сім'ї, кілька разів виходив із загону. ... На вигляд він рядовий піонер, але внутрішньо сильний хлопчик, що подає надії. Зараз він ретельно готується до комсомолу. Уже за що узявся, що подобається – не кине. Хлопець – „цвях” [11, с. 9 – 10]. Улюбленим типом дитини радянської пропаганди, сталінської педагогіки, художніх творів і кінокартин 30-х рр. стає хлопчик-піонер, активний, самовпевнений і енергійний. Характер і моральні якості піонера, такі, як прагнення до лідерства, мужність, активність, сміливість, рішучість, мали яскраво виражене маскулінне забарвлення.

А дівчаткам, щоб стати гарними піонерками, потрібно було позбутися від «негативних» («дівчачих») звичок, таких, як плаксивість, боязкість, балакучість тощо. На світлинах дівчатка-піонерки майже не відрізняються від хлопчиків, у них короткі зачіски, грубі риси обличчя, однаковий з хлопчиками одяг. Для дівчаток стає прийнятним хлоп'ячий стиль поведінки й зовнішність, а бажання красиво одягатися, прикрашати себе, відвідувати театр і кіно засуджувалися як вияви «міщанства» й «пережитків минулого». Показовою в цьому контексті є публікація дитячих листів у редакцію газети «Піонерська правда» під назвою «Ким хочуть бути наші діти: Збірник дитячих листів для батьків» (1929). У своїх листах діти Радянського Союзу засуджували дівчинку Катю, яка щиро написала у своєму листі, що мріє стати гарною й відомою кіноактрисою [6].

Аналіз цього та інших дописів юнкорів у газети й журнали свідчить, що їх авторами й головними героями були переважно хлопчики, а епізодичні згадування про піонерок-активісток стосувалися винятково міських дівчат. На селі, де традиційний спосіб життя і гендерні моделі поведінки не зазнали суттєвих змін аж до кінця 1930-х рр., про дівчат узагалі не згадували [Там само].

Як засвідчують наведені приклади, є всі підстави вважати 30-ті рр. початком формування специфічного радянського гендерного порядку, відповідних гендерних стереотипів, норм щодо виконання жіночих і чоловічих ролей. Так, проголошена гендерна рівність чоловіків і жінок передбачала надання однакової освіти і хлопцям, і дівчатам. Як справедливо зазначає М. Джонсон, слід віддати належне цій системі освіти в тому, що «ідеал освіти для всіх – незалежно від расової, класової та *статевої належності* – поступово втілювався в життя, але жорстким та авторитарним шляхом, ...*пропонуючи однаковий «політехнічний» навчальний план для всіх без винятку*» [4, с. 53]. Водночас «сталінський

режим розпочав наступ і на ...молодіжні організації, караючи та тавруючи *статеву розпусту* й несанкціоновані політичні вияви. Стали підтримуватись авторитарність та каральні методи в галузі молодіжної політики» [Там само] (курсив наш – О. П.).

Нова сталінська педагогіка спиралася на порядок та дисципліну, відторгнення й неприйняття того, що не схвалювала партія. На думку М. Джонсона, «прогресивна концепція широти й доступності освітнього процесу поєднувалася з глибоко традиційною концепцією навчальних планів та інструкцій, а також з такими консервативними цінностями, як *патріархальність*, патріотизм та безумовне підкорення державній владі та владі батьків» [4, с. 52] (курсив наш – О. П.).

Установлений гендерний порядок відчутно вплинув на формування гендерних стереотипів, на суб'єктивне сприйняття радянських чоловіків і жінок в умовах тоталітаризму. «Радянський тоталітаризм, – стверджує В. Кравець, – який розвинувся в 30-х роках ХХ століття, був у своїй сутності чоловічою культурою» [9, с. 355]. Радянський «унісекс» у педагогіці був сильно маскулінізований: усі (і хлопці, і дівчата) однаково працюють, готуються до праці й оборони, ніяких особливих жіночих проблем не існує. Радянська «рівність статей» мовчазно передбачала асиміляцію жінок до нового чоловічого стандарту – героя, колективіста, борця за світле майбутнє. Цей маскулінізований стандарт був ідеалом водночас і для жінки, яка в цей час (та й у всі наступні десятиліття) мала ще й фемінінний образ. Соціальна несвобода поглиблювалася глобальною фемінізацією інститутів соціалізації й персоніфікувалась у домінуючих жіночих образах (виховання матір'ю, вихователькою в дитячому садку, учителькою в школі) [Там само].

На думку І. Кона, тоталітарна гендерна політика радянської держави, спрямована на знищення будь-яких соціально-культурних статевих відмінностей між чоловіками і жінка-

ми, сприяла не стільки десексуалізації суспільного й особистого життя, скільки їх збідненню і примітивізації [7, с. 410].

Ідеологічні орієнтири, канони й установки реалізовували через освіту, у якій розв'язували проблеми класового політико-ідеологічного виховання, утверджували нову державну ідеологію, спрямовану на підготовку молоді до виконання певних гендерних ролей. Проголошена гендерна рівність чоловіків і жінок привела до того, що й хлопців, і дівчат готували до подібного життєвого шляху: незалежно від статі всім необхідно отримати освіту і працювати. Разом з тим для дівчат сім'я, материнство визначалися як додаткова сфера реалізації, тому їх готували до виконання і професійних, і домашніх функцій. Роль чоловіків у приватній домашній сфері не визначали, самореалізація чоловіків була обмежена публічною сферою, де їх домінуюча роль уважалася законною і «природною», статус чоловіка визначали його статусом на роботі [2, с. 64]. Така соціальна ситуація стимулювала розвиток і в хлопців, і в дівчат маскулінінних якостей: конкурентності, прагнення до лідерства, домінування, гіперактивності, причому в суспільстві, орієнтованому на традиційні гендерні стандарти ієрархічності відносин між статями (домінуючість чоловіків, підпорядкованість жінок).

Таким чином, гендерна модель «радянського дитинства» впродовж досліджуваного періоду не була статичною, вона трансформувалася відповідно до змін державної гендерної політики та ідеології. Якщо в перші роки після революції вона була егалітарною, то в 30-х рр. ХХ ст. набувала рис «універсальної мужності»: держава встала на позицію формування чітких гендерних зразків поведінки за маскулініним типом для радянських громадян і, зокрема, для дітей.

Уважаємо, що реконструкція гендерної моделі «радянського дитинства» як системи історично й культурно сформованих у суспільстві норм і стереотипів, характерних для представ-

ників певної статі або приписаних представникам певної статі державною ідеологією, надалі вимагає подальшого спеціального дослідження.

Література

1. Ариес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Ф. Ариес ; пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416 с.

2. Ашвин С. Влияние советского гендерного порядка на современное поведение в сфере занятости / С. Ашвин // Социс. – 2000. – № 11. – С. 63 – 71.

3. Бондарева М. О. Механизм построения образа детства / М. О. Бондарева : Режим доступа. – http://www.ipras.ru/cntnt/rus/dop_dokume/mezhdunaro/nauchnye_m/razdel_3_a/bondareva_.html

4. Джонсон Марк С. Субкультура радянської молоді і виникнення сталінської педагогіки в 30-х роках / С. Марк Джонсон // Шлях освіти. – 1998. – № 3. – С. 49 – 53.

5. Келли К. «Хочу быть трактористкой!» (Гендер и детство в довоенной советской России) / К. Келли // Социальная история: Ежегодник, 2003: Женская и гендерная история. – М. : РОССПЭН, 2003. – С. 385 – 410.

6. Кем хотят быть наши дети : сб. детских писем для отцов. – М., 1929. – 95 с.

7. Кон И. С. Сексуальная культура в России: Клубничка на березке / И. С. Кон. – М. : ОГИ, 1997. – 464 с.

8. Кон И. С. Социологическая психология / И. С. Кон. – М. : Моск. псих.-соц. ин-т; Воронеж : Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. – 560 с.

9. Кравець В. П. Історія гендерної педагогіки : навч. посіб. / В. П. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2005. – 440 с.

10. Петренко О. Б. Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (XX століття) : монографія // О. Б. Петренко. – Рівне : РДГУ, ви-

давець Олег Зень, 2010. – 530 с.

11. Типы пионеров // Вожатый. – 1924. – № 4. – С. 9 – 10.

12. Хасбулатова О. А. Российская гендерная политика в XX столетии: мифы и реалии / О. А. Хасбулатова. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2005. – 372 с.

* * *

Петренко О. Б. Маскулінізація образу дитинства в сталінській педагогіці (30-ті рр. XX століття)

У статті проаналізовано особливості конструювання радянською державою дискурсу чоловічого і жіночого в межах освітніх закладів, специфіку маскулінізації образу дитинства в сталінській педагогіці.

Ключові слова: образ дитинства, сталінська педагогіка, маскулінізація, радянський гендерний контракт, радянський гендерний порядок.

Petrenko O. B. Masculinization of Image of Childhood in Stalin Era Pedagogy (30-e гг. XX века)

В статье анализируются особенности конструирования советским государством дискурса мужского и женского в пределах образовательных учреждений, специфика маскулинизации образа детства в сталинской педагогике.

Ключевые слова: образ детства, сталинская педагогика, маскулинизация, советский гендерный контракт, советский гендерный порядок.

Petrenko O. B. Masculinization of Image of Childhood in Stalin Era Pedagogy (the 1930s)

The article analyzes the peculiarities of the formation of a male and female discourse by the Soviet state within educational institutions: specific character of the masculinization of the image of childhood in Stalin pedagogy.

Key words: image of childhood, Stalin era pedagogy, masculinization, Soviet gender code.

Стаття надійшла до редакції 06.12.2011 р.

Прийнято до друку 27.01.2012 р.